

CAMPANARS TARDANS DEL BARROC TARRAGONÍ: EL CAS DE SANT MIQUEL D'ALFORJA

ANNA ISABEL SERRA MASDEU
Universitat Rovira i Virgili, Tarragona

RESUM

Els veïns d'Alforja treballarien conjuntament, a partir de 1792, per concloure el campanar de la seva església parroquial de Sant Miquel, alçada en diverses fases constructives al llarg dels segles. Es presenten aquí noves dades sobre com havia de ser aquell campanar, des de l'aplicació del vintè i a qui afectaria aquella talla o la importància del seu disseny elaborat per un anònim mestre tarragoní. A banda, aquell campanar és una de les torres, a nivell estètic, més interessants de les aixecades a finals del segle XVIII a l'arxidiòcesi tarragonina.

ABSTRACT

Starting 1792, the residents of Alforja would work together to complete the bell tower of their parish church of Sant Miquel, built in various construction phases over the centuries. New data are presented here on that bell tower, from the application of the tax and who would have to pay it or the importance of its design elaborated by an anonymous master from Tarragona. In addition, aesthetically, that bell tower is one of the most remarkable towers of those built at the end of the 18th Century in the Archdiocese of Tarragona.

Paraules clau: campanar, església parroquial, Alforja, s. XVIII.

Keywords: *parish church, tower, Alforja, 18th, century.*

Un segle de promoció arquitectònica religiosa

Que el poble d'Alforja prengués el determini d'acabar el seu campanar no és pas una situació aïllada respecte a altres pobles del Principat del segle XVIII. Els nuclis dels voltants d'Alforja havien aixecat al llarg d'aquell centenni de manera total, parcial o havien reformat parts de la seva església parroquial, o també, el seu campanar. A finals del mil set-cents quedaven pocs pobles que no haguessin destinat una part del treball i rendiments de la terra a millorar, d'alguna manera o altra, especialment, la seva església construïda a "tomb de poble". Alforja va

esperar als darrers anys d'aquella centúria per donar la imatge definitiva que presenta la seva església parroquial.

Tal és el cas dels pobles que limitaven amb el terme d'Alforja i que són les Borges (sud-est), Maspujols (sud-est), Vilaplana i la Mussara (nord-est), Arbolí (al nord), Duesaigües i Riudecols (sud), Porrera (oest), Pradell de la Teixeta (oest), i de manera molt fragmentària amb Botarell (sud-est), Cornudella de Montsant (nord). Així, tant les Borges, com Maspujols, Vilaplana, Duesaigües (a la meitat del segle XVIII), Arbolí, Porrera i Pradell de la Teixeta van obrar de nova planta la seva església al llarg del XVIII. La Mussara ho faria parcialment a les darreries d'aquella centúria, Botarell mantenia la seva església construïda al segle XVII i Cornudella, gaudia d'un edifici bastit entre els segles XVI i XVII.

De fet, els feligresos havien adquirit molta experiència en comprometre's a dur a terme les seves obres d'art més importants, i l'aprenentatge d'uns servia i s'aplicava pels altres o els estimulava a tenir el seu temple parroquial més guarnit o més elegant, sempre mirant de superar alguna obra ja visualitzada. A més, bona part de la població acabava implicada en la construcció de la parroquial d'alguna manera o altra. Mentre, un poble ensenyava i orientava a l'altre en matèria artística, sobre el que calia per aixecar un temple o una torre d'aquestes característiques. I si no, imitar o superar l'estètica o l'alçada del cloquer veí, era una condició determinant a tenir en compte. Pot il·lustrar aquest plantejament el determini que varen emprendre els veïns de Vilaplana ja que abans d'iniciar les obres de la seva església van enviar, el febrer de 1736, a quatre persones pels pobles propers per tal d'aprendre quins eren els passos a seguir per fer-les¹: “y dit diese han elegit a 4 personas per veurer las Vilas Veynes an fet Iglesias noves per veure com se han regit per fer dites Iglesias y aportan relació com se feren, que mans per fer dites obres quals anaren Pere Farré Jesinto Aymemí Franch. Pallicer Josep Ayxalà y se a determinat fesan la talla tallat-a-3 mans per la grosa -y-3 mans la mitjan y-3 mans la ma menuda”. Per tant, aquesta cita justifica que consellers de les cases del comuns, administradors de l'obra i rectors estaven molt més connectats a l'hora d'intercanviar noms d'artistes, mestres de cases o fins i tot gustos estètics i viatges a tallers d'escultors, com els Ochando de Constantí per encomanar obres. Per això hi ha tants exemples d'emulacions artístiques entre els pobles. Ben a la vora, per exemple, a Maspujols tenien, el 1758, el campanar a punt d'acabar. De models i d'experiències a tenir en compte n'hi havia molts en aquelles rodalies. Però el disseny final del campanar a Alforja procediria de Tarragona capital.

1. SALUDES 1978, p. 53.

L'estat de l'església i la necessitat d'un campanar

La primera església de la vila, però, devia correspondre a la citada a la butlla del papa Anastasi IV de l'any 1154²; església i la vila surten esmentats en algunes còpies d'aquell document. Inicialment el temple es va dedicar a l'advocació de Santa Maria però l'any 1345 els documents indiquen que estava consagrat a Sant Miquel³, advocació que ha conservat⁴. D'aquell passat medieval només en quedava, als anys vuitanta, restes del castell i un portal⁵.

El papa Pius V va unir, el 20 de juny de 1567, la parròquia d'Alforja a la comunitat de preveres que residia allí. Segons comenta M. Fuentes hi ha establir un vicari *ad nutum* perquè hi exercís la cura d'ànimes⁶. El 1772 es va convertir en vicaria perpètua, gràcies al pla de vicaries llavors iniciat⁷. Les esglésies sufragànies eren la de les Borges, les Irlles, les Voltes, les Quadres i Riudecols. A més a més, l'arquebisbe era el baró de la vila i hom encara hi pot veure una casa a on hi podia fer estada.

La renda del vicari era una de les més riques dels voltants ja que assolía les 400 lliures. Fins i tot, els beneficiats gaudien de privilegis a l'hora del vestir⁸: “Con motivo de la cura habitual, tienen los nueve Beneficiados la prerrogativa de vestir por hábito de coro almuza con vuelta encarnada de raso, privilegio que solo gozan en este Principado los graduados de Doctores en las Universidades mayores, los Párrocos y Prebendados de Iglesias, Catedrales o Colegiatas”. P. Anguera exposava que, a partir del Decret de Nova Planta, el consell local era integrat per un alcalde i tres jurats va formar-se pel Batlle, cinc regidors i dos síndics. A partir de 1770 aquells consellers podien dur una banda de domàs vermell⁹. L'església d'Alforja era de les més considerades dels pobles del voltant. Avalava aquesta situació que l'arquebisbe era el baró de la vila més el notable poder de la comunitat de beneficiats¹⁰. Un d'aquests beneficiats disposava d'una bona biblioteca, tal fou el cas de prevere Gabriel Munté que la va donar al Seminari de Missions

2. GARCIA 2011, p. 39. Per entendre l'evolució de la població local cal remetre's a l'estudi de Neus-Elisabeth Garcia.

3. AADD 1990, p. 69. De fet, al Museu d'Història de Reus es conserva una taula d'un tríplic procedent d'aquella església i atribuït al mestre d'Alforja.

4. LÓPEZ i ROVIRA 2008, p. 152.

5. ANGUERA 1989, p. 66.

6. FUENTES 1992, p. 41.

7. FUENTES 1992, p. 44.

8. ESPINALT 1781, p. 139.

9. ANGUERA 1989, p. 62.

10. CORTIELLA (Cortiella i Anguera), 1986, p. 69.

d'Escornalbou. De fet, el religiós va llegar-los vuitanta-dos volums a canvi que encomanessin la seva ànima a Déu¹¹.

L'església de Sant Miquel (inicialment dedicada a Santa Maria) es va construir en dues etapes: la primera es va desenvolupar entre 1614 i 1637 i la segona el 1671 i es va continuar de nou el 1676¹². El 1671 el mestre de cases tarragoní Antoni Forés elaborava el presbiteri, les navades, quatre capelles, la volta de la capella major i dues troncs, per 1.999 lliures i 10 sous. La segona fase d'aquestes obres del segle XVII la van continuar els mestres de cases Damià i Jaume Roig de Riudoms els quals hagueren de resoldre les tres navades finals, dues capelles i el cor per 2.400 lliures¹³. També havien de continuar les obres del campanar i el 1701, pel que avisen els documents, encara no estava construït del tot¹⁴. I la visita pastoral de 1711 demanava als feligresos que acabessin les obres no pas per haver de pagar una pena econòmica sinó per "per amor a l'Església"¹⁵. El mil sis-cents l'església tenia vuit altars dedicats a Sant Miquel, Sant Joan Baptista, la Mare de Déu del Roser, Santa Úrsula, Sant Crist, Maria Assumpta, Santa Llúcia i Sant Jacint¹⁶.

A la visita pastoral de 1753 es va recordar a la població que calia construir un nou campanar adequat a la bellesa i importància de la seva església¹⁷. Val a dir que es van buscar sistemes per sufragar l'obra: el 22 de novembre de 1778 tornava a sorgir el tema de fabricar el campanar i per això es pensava en invertir els resultats de les brises després d'haver-les represemsades¹⁸. Fins que la vila no estigués preparada econòmicament no es podia emprendre una obra d'aquesta magnitud.

Però tenir el campanar enllestit no era sinònim de cloenda total de les obres ja que al 1807 es va arreglar la teulada de l'església que amenaçava ruïna¹⁹. D'obres a l'església en vindrien força més; el 1878 s'hi feien reformes i el 1925 es revisava la teulada. Però encara n'arribarien més després de la guerra civil ja que es va cremar, tot i que es va poder conservar el seu arxiu²⁰.

11. RUEDA i SAUMELL 2019, p. 110.

12. LÓPEZ i ROVIRA 2008, p. 156.

13. LÓPEZ i ROVIRA 2008, p. 156.

14. CORTIELLA (Cortiella i Anguera) 1986, p. 67.

15. CORTIELLA (Cortiella i Anguera) 1986, p. 67.

16. Tal com apunten els autors D. LÓPEZ i S.-J. ROVIRA 2008, p. 156.

17. ANGUERA (Cortiella i Anguera) 1986, p. 216.

18. ANGUERA (Cortiella i Anguera) 1986, p. 216.

19. AHAT. Alforja, s/f, Estado en que se halla actualmente la Parroquia y Feligresia de Sant Miquel Archàngel, 16 de octubre de 1807.

20. BASSEGODA 1990, p. 164.

La vila a les acaballes del segle XVIII

Alforja devia estar preparada, econòmicament i social, per alçar un campanar tan esvelt. Si fem cas al Cens de Floridablanca la població l'any 1787 tenia 2.074 persones entre solters, vidus i casats (homes i dones). Llavors la població es dedicava principalment a la terra. Els oficis més representatius eren els següents: 1 rector, 6 beneficiats, 1 tinent de rector, 2 ordenats amb títol de patrimoni, 1 d'ordenats de menors, 2 escrivans, 6 estudiants, 200 pagesos (caldria incloure els jornalers), 489 pagesos, 1 comerciant, 4 fabricants, 40 artesans, 13 músics, 2 empleats amb sou del rei i 1 amb fur militar²¹. Un cop travessat el segle i, segons el rector Ramon Belart, l'església d'Alforja estava formada per 490 veïns, amb dotze masies (la més llunyana es trobava a dues hores i mitja de la població). El rector calculava unes 1600 ànimes de comunió²².

Tal com ja van recollir P. Anguera i F. Cortiella des de molts anys el comú va dur a terme nombroses obres al poble: bassot, rentadors, remodelació plaça de l'església, etc²³. També es van aixecar un llarg llistat de cases de particulars, de notable categoria, visibles avui en dia. Segons els autors ja citats entre 1783 i 1793 hi havia a Alforja dos mestres de cases²⁴. La vila es plantejaria, fins i tot, el 1764 de tenir un convent de caputxins encara que la proposta no va tirar endavant²⁵.

L'acord sobre el quinze

A 11 de maig de 1792, davant de l'arquebisbe Francesc Armañà (1718-1803) que llavors es trobava de visita pastoral al poble, i reunits a la casa parroquial, els principals caps de casa es va comprometre a signar el vintè durant tres anys per dur a terme un creuer i acabar el campanar. Si en aquest temps no s'acabava també van decidir que acordarien ampliar un any o el temps que fes falta aquest impost. La necessitat del nou creuer la justificava el fet de que l'església s'omplia en determinades funcions i resultava molt petita per acollir als feligresos. Es tractava de recollir els diners procedents del delme de les terres dels veïns d'Alforja. També es pautarien quins propietaris i terrenys estarien sotmesos a aquest impost. Per exemple, si algun veí comprava una terra a un foraster aquest troç no estaria dins del còmput del delme. Igualment afegirien els fruits obtinguts de terres arrendades i les que es prenen per llogar excepte les terres de Ramon Solà i Pere Guar-

21. IGLÉSIES 1969, p. 488.

22. AHAT. Alforja, Estat de la parròquia de 1804.

23. ANGUERA (Cortiella i Anguera) 1986, p. 224.

24. ANGUERA (Cortiella i Anguera) 1986, p. 146.

25. ANGUERA (Cortiella i Anguera) 1986, p. 212.

diola de l'Aleixar. Si algun particular llogava a un foraster terrenys també hauria d'aportar la seva part proporcional, independentment de la modalitat de lloguer acordada. També s'hauria d'incorporar, com a valor, la verema que aconseguissin els alforrencs. Com es feia a totes bandes el següent pas era organitzar una comissió per la seva recollida i gestió econòmica i administrativa. La formarien el rector Josep Canyellas, Jacinto Balsells, regidor degà, Francisco Aleu, Miquel Boronat, Josep Aleu Saludes i Tomàs Roca. Qui recolliria el vintè seria el negociant Francisco Sotorras, de Calaf. I hauria de tenir en compte que la seva feina de recaptador també acceptava l'incorporar circumstàncies que els homes no podien controlar, com ara les referents als efectes de la meteorologia sobre els conreus. Qui acceptés aquesta tasca estaria subjecte a les inclemències del temps o al que li oferís Nostre Senyor i que no arribessin ni la pesta ni guerres (condicionants habituals de l'època). Igualment s'avisava a l'administrador del vintè que hi havia una sèrie de terratinents i masies del seu terme, que s'inclouïen en una llista, que no estarien sotmesos a aquell pagament. L'arrendatari hauria d'anar a buscar la verema dels pagesos de Cortiella però no la dels d'Alforja. Als administradors de l'obra se'ls pagaria un terç cada any i els ho donaria en monedes de plata o d'or. Per executar la feina calien dos fiances, i qui signés aquella feina pagaria al porter pel seu treball, i al notari. L'acte es signava al 8 de juny de 1792²⁶ davant de Tomàs Roca, pagès d'Alforja i Anton Solé, negociant de Riudecanyes.

Les clàusules del nou campanar

El final del segle XVIII també seria el segle de l'acabament de molts campanars, que pel motiu que fos, no s'havien resolt dècades abans. De fet, el baró de Maldà, Rafael d'Amat i de Cortada (1746-1819), fou un dels millors narradors de l'estat d'alguns campanars catalans. Ell va ser un dels pocs viatgers que tenia cura de descriure com eren les esglésies i els campanars dels llocs que va visitar. El baró va ser un dels privilegiats que va veure molts campanars recent acabats o modificats a les darreres dècades del segle XVIII. Per exemple, comentava, segons el seu criteri, que havia vist el de Sant Martí de Maldà acabat feia 13 o 14 anys i que s'assemblava al túmul del comte de Lacy i al campanar de Tàrraga²⁷. Fins i tot els campanars el serviren per fer comentaris exposats amb ironia i humor com el del campanar de Solivella²⁸, el de Vilavert, en aquest cas inexistent, o el de l'església parroquial de la Riba, acabat feia poc²⁹.

26. AHAT. MN 1792, Caixa 61.

27. AMAT 1986, p. 77. Del campanar de Sant Martí de Maldà en va fer la traça l'arquitecte Josep Prat el 1774.

28. AMAT 1986, p. 84.

29. AMAT 1986, p. 85.

En aquell panorama de fàbriques recent acabades, els habitants d'Alforja decidien com havia de ser la nova torre de l'església. Els gestors de les futures obres del cloquer i d'altres obres necessàries serien el reverent Josep Cañelles, prevere i vicari perpetu de la parroquial església d'Alforja, Joan Pau Prats, prevere i beneficiat d'aquella església, Francisco Aleu i Cabré, Jacinto Balcell (o Balcells), Tomàs Roca, Miguel Boronat, Josep Llaberia³⁰ i Josep Aleu tindrien cura d'organitzar el vintè a recollir entre tots els habitants del poble i fer les gestions oportunes per crear la *taba* per redactar les capitulacions del nou cloquer³¹.

La *taba* l'assumirien els mestres Rafel Llopis, mestre de cases d'Alforja i Pere Llauredó Llaberia, mestre de cases de l'Aleixar. Entre les condicions requerides hi havia les següents: el mestre hàbil que emprengués l'obra hauria de treure la pedra del grau d'Arbolí, tenint cura de treballar-la bé. El comú li traslladaria la pedra però ell la deixaria en un lloc adequat per poder-la carregar amb algú de confiança que vigilés que no es trenqués ni malmetés. La següent condició implicava que la tota la pedra aniria a càrrec de l'assentista cuidant que els carreus es col·loquessin "de sogà i una altre de tisó" els llits i sobrellits fins amb unes mides d'un pam i tres quarts i els *tisons* dos pams i mig, almenys tres quarts de junt.

L'empresari de l'obra havia de seguir el disseny elaborat a Tarragona. D'allí en trauria les plantilles i dimensions corresponents que se seguirien fil per randa.

Sobre la part que correspon a la descripció del campanar no esmenta els detalls decoratius. De fet, les clàusules són poc precises³²: "Deurà de ser cantería tots los ànguls o cantons ab ses trascantons, la porció del cos quadrat comensant sobre la obra antiga prime'l borde o muralla que circueix lo dit cos, los quatre escociats que forman lo segon cos o ochovat, y mullarà de son principi y tot lo sòcul a formar (?) pilastras ab sas basas y capitells del dit cos ochavat en la faixa de la guarnició dels plofontos de entre pilastras, tots los ventanals y gurdillas en tot lo espesor de las parets, arquitractes y cornisa y per últim to lo que se demostra de color de pedra en lo diceño distingit dels plafons o espai de altre coló lo que se projectan de mamposteria, exceptuant los buits intermedis de la escòcia superior, las que deuran ser de canteria, com també tots los gerros, poms, balustres, faixes, adornos de talla fins lo pom inclusive del panell".

De pedra es prepararien els gerros, poms, balustres, faixes, guarniments de tall fins el pom del panell. El mestre hauria de seguir tots els preceptes que s'usen en la talla de la pedra.

Sobre el temps d'execució, a meitat del setembre de 1793 havia de tenir preparats els carreus fins a la cornisa principal, i si no fos així, l'administració

30. No citat a l'anterior document del compromís del quinzè.

31. AHAT. MN. 5.265, Caixa 62, 24 de febrer de 1793, fol. 147v-150v.

32. AHAT. MN. 5265, Caixa 62, 24 de febrer de 1793, fol. 148v.

posaria treballadors a costa seva. A mig mes de març es posaria a treballar en la construcció i l'aniria avançant fins acabar-la. També havia de posar l'obra pels guarniments de la mateixa. L'administració tenia el dret d'augmentar o disminuir el que fos convenient i també podria fer visurar l'obra per experts. Se li avançarien dues-centes lliures. L'obra es revisaria de quinze en quinze dies, la cobraria una vegada cada mes de tal manera que quedessin tres-centes lliures per entregar-li un cop enllestida l'obra. A més, el mestre tindria cura de donar dos fiances a satisfacció dels supervisors de l'impost. Es volia també donar feina als treballadors de la vila per desbastar la pedra i, com era normal en aquestes ocasions, caldria avisar-los uns dies abans de que se'ls acabés la feina. I la vila donaria casa franca als mestres. La pedra es pagaria a raó de sis sous moneda barcelonesa. Els fiances foren Jaume Francesc, pagès d'Alforja, Pere Calero, comerciant de l'Aleixar.

El cloquer es va restaurar quan va fer 200 anys i per alguns autors possiblement es va acabar el 1798³³. Té uns cinquanta metres d'alçada³⁴. El 1804 el rector local Ramon Belart deia que el campanar de l'església era bo i sòlid i disposava de dues campanes corrents i una de trencada i una altra col·locada en un altre campanar petit que servia per les misses resades i pel rosari i també era catalogat com a "corrent"³⁵. El 1807 s'havia d'arreglar la teulada³⁶. El 1936 el campanar allotjava 3 campanes: Maria de Puigcerver (del 1763), la Miquela i la Sebastiana elaborada el 1896. Avui disposa de la petita o coneguda com Maria, i la grossa o Maria Puigcerver³⁷. Segons J. Figuerola el campanar té una planta quadrada de sis metres de costat i quaranta-cinc metres d'alçada³⁸.

Particularitats del campanar

Els campanars del segle XVIII tenen, també, com altres parts dels edificis religiosos, històries molt particulars. Per exemple, el campanar de l'església parroquial del Vendrell va haver de variar nombroses vegades de mestre de cases que dirigís i resolgués l'obra³⁹. Allí hi participaria un dels mestres de cases i arquitectes més coneguts a Tarragona, Joan Antoni Rovira (1729-1803), autor de moltes

33. LÓPEZ i ROVIRA 2008, p. 156.

34. LÓPEZ i ROVIRA 2008, p. 156.

35. AHAT. Alforja, Estat de la parròquia de 1804.

36. AHAT. Alforja. Caixa 8, núm. 34, s/f. Al campanar fins i tot s'hi havien fet actes festius. Una fotografia de primers de segle mostra un saltimbanqui fent acrobàcies al penell de la torre.

37. LÓPEZ i ROVIRA 2008, p. 156.

38. SERRA 2010, p. 246.

39. SERRA 2009, p. 1345-1349.

empreses arquitectòniques de l'arxidiòcesi tarragonina. A les darreres dècades del segle XVIII a Tarragona ciutat hi havia un gran dinamisme constructiu en el que hi tenien cabuda molts de mestres de cases i especialistes en la construcció actius en bona part del territori tarragoní i del Principat del moment. Un d'ells, Josep Prat Delorta (c. 1730-1789), procedent del món de l'enginyeria militar, acabaria sent, com Joan Antoni Rovira, arquitecte acadèmic de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando de Madrid. Per tant, es convertiren en dues autoritats que es trobaven al nivell més alt del saber arquitectònic. Podria ser que per la tipologia d'aquest campanar l'hagués realitzat l'arquitecte Rovira, malgrat la seva edat.

El campanar es pot catalogar dins dels considerats de tres cossos poligonals de tradició barroca influenciat pels campanars de Vilanova i la Pobla de Mafumet. Emplaçat al costat de l'Evangeli, es caracteritza per la seva ornamentació amb gerros a l'arrancada del primer cos de la torre, les motlures i cercles que li donen dinamisme al conjunt que va decreixent en mides i proporcions i que culminen en la balustrada que separa el cos a on es poden veure les campanes i el pis superior, de menor mida. Si bé algunes obertures del primer cos estan cegades, al superior estan obertes i són de menor escala. Tot plegat confereix lleugeresa a la torre i mostra moltes concomitàncies amb altres campanars com el del Vendrell o el del Catllar per tal com tanca l'obra amb una cúpula superior i el disseny dels campanars anteriors al d'Alforja⁴⁰.

Conclusions

La resolució tardana del campanar d'Alforja va afegir-se al panorama de campanars que es van bastir al llarg de les darreres dècades del s. XVIII.

El que més destaca del campanar d'Alforja és la seva alçada i la presència estètica. Al contracte s'adverteix que la traça la va elaborar un mestre tarragoní, potser el reconegut mestre de cases i arquitecte Joan Antoni Rovira (ca. 1729-1803), un dels més prestigiosos a les acaballes del segle XVIII. Les semblances amb el disseny dels campanars del Vendrell o del Catllar reforcen aquesta teoria tot i que el document no ho explicita. Prat i Rovira dibuixaren més campanars dels que podem pensar a l'arxidiòcesi tarragonina.

Aquesta torre no passa desapercebuda en el context estètic dels campanars dels pobles propers i dels més espectaculars de l'arxidiòcesi tarragonina. Queda però encara per localitzar noves dades documentals i constructives de l'evolució de l'obra i acabar-la d'encaixar en un poble econòmicament molt actiu a les acaballes d'aquell segle i que va saber apostar i invertir pel seu patrimoni d'ús social.

40. SERRA 2010, p. 241-248.

BIBLIOGRAFIA

- AADD (1990): *L'Escola del Camp i l'arquitectura del renaixement a Catalunya*. Fundació Caixa Barcelona, Barcelona.
- AMAT, Rafael d' (1986): *Viatge a Maldà i anada a Montserrat*. (a cura de Margarida Aritzeta). Publicacions de l'Abadia de Monserrat, Barcelona.
- ANGUERA, Pere (1989): *Història dels pobles del Baix Camp*. Edicions del Reus Diari, Reus.
- BASSEGODA NONELL, Joan (1990): *L'arquitectura profanada*. Editorial Mare Nostrum, Barcelona.
- CORTIELLA, F.; ANGUERA, P. (1986): *Història d'Alforja*. Edicions de l'Ajuntament d'Alforja. Tarragona.
- ESPINALT, Isidro (1781): *Atlante español o descripción general de todo el Reyno de España*. Tomo V. Imprenta de Antonio Fernandez, Madrid.
- FIGUEROLA MESTRE, Joan (1999): "Notes sobre la recent restauració del campanar de Falset i el context arquitectònic de l'època de la seva construcció" a *Estudis Prioratins*, núm. 1, Falset.
- FUENTES GASSÓ, Manuel Maria (1992): "De la memòria de Sant Fructuós al triomf de Santa Tecla. L'església de Tarragona del segle III al XVIII" a *Pallium*, Arquebisbat de Tarragona, Tarragona.
- GARCIA MARRASÉ, Neus-Elisabeth (2011): *En cos i ànima. Vida i mort a Alforja, 1780-1815*. Ajuntament d'Alforja, Tarragona.
- IGLÉSIES, Josep (1969): *El cens del Comte de Floridablanca 1787*. Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona.
- LÓPEZ BONILLO, Diego; ROVIRA GÓMEZ, Salvador-J. (2008): *Guia d'Alforja*. Diputació de Tarragona, Tarragona.
- Recull gràfic d'Alforja, 1900-1950* (1992). Agrupació fotogràfica d'Alforja, Tarragona.
- RUEDA, Pedro; SAUMELL Dolors (2019): "Les marques de propietat dels llibres de la Biblioteca d'Escornalbou: un patrimoni recuperat" a *Item: revista de biblioteconomia i documentació*, 65-66 (2018-2019), p. 100-116.
- SALUDES REBULL, Isidre (1978): *Vilaplana a mig segle XVIII (Monografia històrica)*. Parròquia de Vilaplana, Vilaplana.
- SERRA MASDEU, Anna Isabel (2010): *Josep Prat i la irrupció de l'Academicisme en l'arquitectura tardobarroca tarragonina*. Diputació de Tarragona, Tarragona.
- SERRA MASDEU, Anna Isabel (2009): "¿Cuántos maestros de obras participarían en la construcción de un campanario a finales del siglo XVIII? Apuntes para la historia de la torre de la iglesia parroquial de Sant Salvador del Vendrell (Tarragona)" en AADD. *Actas del Sexto Congreso Nacional de la Construcción*, vol. II, Madrid, p. 1345-1349.

Figura 1. Façana de l'església de Sant Miquel d'Alforja. Al costat de l'Evangeli hi ha l'antic cementiri (Foto: A. I. Serra).

Figura 2. Detall del campanar de l'església parroquial de Sant Miquel d'Alforja (Foto: Anna I. Serra).

Figura 3. D'esquerra a dreta i de dalt a baix: campanars de les esglésies parroquials d'Alforja, el Vendrell i el Catllar (Foto: Anna I. Serra).